

Receive Date:
7/5/2023

Accept Date:
19/2/2024

Research Article

Vol.20, No.2, Serial 38

Autumn & Winter
2023-24

pp.: 63-75

Representation Of Islamic Education In Content Analysis Of Sajjadiyeh Book (Qualitative Study)

DOI: 10.22070/TLR.2024.18384.1508

Elham Sheykhshamani¹, Mahdi Mahmodi^{2*}, Mohammad Sarmadi³,
Hamid Maleki⁴

1. *Phd student of Payam Noor university of Tehran, Iran.*
Email: m.mohammadi91@aut.ac.ir
2. *Associate Professor of Payam Noor university of Tehran, Iran.*
(Corresponding Author)
Email: mahmodi86@gmail.com
3. *Professor of Payam Noor university of Tehran, Iran.*
Email: sarmadi@pnu.ac.ir
Associate Professor of Payam Noor university of Tehran, Iran.
Email: malki24@gmail.com

Abstract

Introduction: In the current era, not only in Islamic societies, but also in many human societies, the ground has been provided for the revival of Islamic thought and the revival of Islamic educational lines and system. Based on this, it is very necessary to explain and explain the meaning of education, the factors influencing Islamic education, the underlying factors of Islamic education, the dimensions of Islamic education, and the factors that hinder Islamic education using Islamic sources, including the Sajjadiyyah. But considering that not everyone can easily extract the basic worldview issues from religious sources and texts and create a philosophical and educational system, it is necessary to refer to the opinions of religious scholars and divine sages who have the necessary acceptance. . Based on this, in this research, the study of Sahifa Sajjadiyeh, which is one of the largest codified works and has a very rich content in the field of religious, political, and educational issues, has been investigated. This is despite the fact that many researches have been conducted in the field of education, each of which has tried to examine education from different aspects, but no research has been done in relation to the representation of Islamic education in the Sahifa of Sajjadiyeh, so the purpose of this research is The representation of Islamic education is in the analysis of the content of Safiha Sajjadiyeh.

Method: The research is in the form of qualitative research in humanities. Therefore, in order to represent the Islamic education from the book of Sajjadiyeh, a qualitative method with "text analysis" has been used. In this way, this research tries to discover and select the content categories and characteristics of the elements of a model to represent Islamic education through examining and analyzing the statements of Imam Sajjad (a.s.) and in the book of Sajjadiyah. According to the nature of the research, the statistical population includes the entire book of Sahifah Sajjadiyeh, which has been analyzed using the enumeration method. In this research, the unit of analysis includes all the sentences and statements that are somehow related to the concepts of Islamic education in the Sahifah Sajjadiyeh book. In order to determine the credibility, strategies such as review by participants and review by experts were used.

Journal of
**Training &
Learning
Researches**

Receive Date:
7/5/2023

Accept Date:
19/2/2024

**Research
Article**

Vol.20, No.2, Serial 38

Autumn & Winter
2023-24

pp.: 63-75

In order to measure the review of the participants, in addition to returning the speech and experiences during the interview, the full text of the codes and classes was provided to three experts, and their comments were used to modify or confirm. To check transferability, the full text along with codes and classes were provided to three members. Also, in connection with the verifiability of the process, efforts were made to record all activities carefully. In this research, to check the validity, the findings of the research were presented to the participants and the text of the theory was studied by them and their points of view were applied. In order to calculate the reliability with the intra-subject agreement method of two coders (raters), a PhD student in statistics was asked to participate in the research as a research partner (coder); The necessary training and techniques for coding were given to them. Each of the codes that are similar in the opinion of two people are identified as "agreement" and non-similar codes as "disagreement". Then, the researcher coded the number of the first three sermons together with this research partner and the percentage of agreement within the topic, which is used as the reliability index of the analysis, was calculated, and the agreement coefficient was estimated at 0.82. Finally, the data was analyzed by the Strauss-Corbin method and through three stages of open, central and selective coding.

Results: In this section, all the prayers of Sahifa Sajjadiyah, translated by Sheikh Hossein Ansarian, were examined using a checklist, and the items that were consistent with the intended themes were extracted. Therefore, in order to extract the best and most data related to Islamic education, the Sahifah Sajjadiyeh translated by Sheikh Hossein Ansarian, line by line and sentence by sentence was analyzed and each of the sentences that had the meaning of Islamic education were extracted and used for It was considered a code. Therefore, continuously, the act of collecting, completing and correcting data was repeated many times during the research, and the phrases that were indicative of the research objectives were selected, and for each, a concept (code) that was indicative of the content of the data text. was allocated From the actions taken in the "open coding" stage, 91 concepts were obtained, which should be categorized in a more limited format in the axial coding stage. Then, a suitable title (component) was chosen for each category, which included the content of all concepts. Finally, from the integrated and final form of the basic themes extracted from the analysis, the number of 54 subcategories in the form of 5 components of the paradigm model (main component) was determined. Based on this, the 5 main components include; The meaning component of education has 8 indicators, the factors influencing Islamic education have 7 indicators, the underlying factors of Islamic education have 16 indicators, the dimensions of Islamic education have 9 indicators, and the factors inhibiting Islamic education have 14 indicators.

Discussion and Conclusion: In order to represent Islamic education, by examining and analyzing the statements of Imam Sajjad (a.s.) in the book of Sajjadiyya, an attempt was made to discover and select the content categories and characteristics of the elements of a model to represent Islamic education, so that in this way a suitable model for Islamic education can be developed.

Keywords: representation, education, Islamic education, content analysis and Sajjadiyeh scripture

بازنمایی تربیت اسلامی در تحلیل محتوای صحیفه سجادیه (مطالعه کیفی)

DOI: 10.22070/TLR.2024.18384.1508

الهام شیخ سامانی^۱، مهدی محمودی^{۲*}، محمدرضا سرمدی^۳، حمید ملکی^۴

۱. دانشجوی دکتری فلسفه تعلیم و تربیت، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.

Email: m.mohammadi91@aut.ac.ir

۲. دانشیار گروه علوم تربیتی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. (نویسنده مسئول)

Email: mahmodi86@gmail.com

۳. استاد گروه علوم تربیتی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.

Email: sarmadi@pnu.ac.ir

۴. دانشیار گروه علوم تربیتی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.

Email: malki24@gmail.com

نشریه علمی

پژوهش‌های آموزش و یادگیری

دوره ۲۰، شماره ۲، پیاپی ۳۸
پاییز و زمستان ۱۴۰۲
صص: ۶۳-۷۵

چکیده

مقدمه: در در عصر و دوران حاضر، نه تنها در جوامع اسلامی، بلکه در بسیاری از جوامع بشری زمینه برای احیای فکر اسلامی و نیز احیای خطوط و نظام تربیتی اسلام فراهم شده است. بر این اساس هدف از پژوهش حاضر بازنمایی تربیت اسلامی در تحلیل محتوای صحیفه سجادیه است.

روش: پژوهش در قالب پژوهش‌های کیفی در علوم انسانی است. لذا جهت بازنمایی تربیت اسلامی از صحیفه سجادیه از روش کیفی با «تحلیل متن» استفاده شده است. با توجه به ماهیت پژوهش جامعه‌های آماری شامل کل کتاب صحیفه سجادیه است که با استفاده از روش کل شماری مورد تحلیل قرار گرفت. برای جمع‌آوری اطلاعات و داده‌ها در این تحقیق، چک‌لیست مناسب، طراحی شد. جهت بررسی روایی، یافته‌های پژوهش را برای مشارکت‌کنندگان ارائه و متن نظریه توسط آنها مطالعه و نقطه نظرات آنها اعمال شده است. برای محاسبه پایایی نیز درصد توافق درون موضوعی، محاسبه شد که ضریب توافق ۰/۸۲ برآورد گردید. در نهایت داده‌ها به روش اشتراوس کوربین و طی سه مرحله کدگذاری باز، محوری و گزینشی تحلیل شد.

نتایج: از شکل ادغام شده و نهایی مضامین پایه‌ی مستخرج از تحلیل‌ها در نهایت تعداد ۵۴ مقوله فرعی در قالب ۵ مولفه مدل پارادایمی (مولفه اصلی) مشخص گردید. بر این اساس ۵ مولفه اصلی به ترتیب شامل؛ مولفه معنای تربیت ۸ شاخص، عوامل موثر بر تربیت اسلامی ۷ شاخص، عوامل زمینه‌ساز تربیت اسلامی ۱۶ شاخص، ابعاد تربیت اسلامی ۹ شاخص و عوامل بازدارنده تربیت اسلامی ۱۴ شاخص حاصل شد.

بحث و نتیجه گیری: جهت بازنمایی تربیت اسلامی با بررسی و تحلیل بیانات امام سجاده (ع) در صحیفه سجادیه، سعی در کشف و گزینش مقوله‌های محتوایی و ویژگی‌های عناصر یک الگو جهت بازنمایی تربیت اسلامی شد تا این طریق الگوی مناسبی برای تربیت اسلامی تدوین گردد.

کلیدواژه‌ها: بازنمایی، تربیت، تربیت اسلامی، تحلیل محتوا و صحیفه سجادیه

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۸/۰۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۱/۳۰

مقاله پژوهشی

Journal of

Training & Learning Researches

Vol.20, No. 1, Serial 38

Autumn & Winter
2023-24

pp.: 63-75

مقدمه

مسأله تربیت، موضوعی بس مهم و سرنوشت‌ساز و سببی برای رشد یا انحطاط فرد و جامعه است. در سایه تربیت آدمی از حال و هوای زندگی غریزی صرف بیرون آمده و قدم در وادی انسانیت می‌گذارد. تربیت عامل رشد و بقای انسان و سببی برای پرورش افراد متعهد و آگاه و مؤثر برای جامعه است و ابزار و امکانی برای آشنایی به حقوق و مسئولیت‌ها و رسیدن به مرحله همزیستی هدفدار می‌باشد [۱]. واژه «تربیت» عربی است. معادل لاتین آن "Education" و معادل فارسی آن «پرورش» است [۲]. در بحث تربیت انسان، مفهوم واژه تربیت بر پرورش استعداد‌های انسانی یعنی فراهم کردن زمینه رشد استعداد‌های انسانی دلالت می‌کند. این واژه از ریشه «ربو» به معنی «زیادت و فزونی و رشد و برآمدن» گرفته شده است و کاربردهای گوناگون از این ریشه همه همین معنا را در بردارد. «ربو»، «نَفَس عمیق و بلند» را گویند که موجب برآمدن سینه است. کلمه «رَب» نیز که از همین ریشه گرفته شده است، به معنای «مالک، خالق، صاحب، مدبّر، مرتبی، قیّم، سرور و منعم» است و نیز اصلاح‌کننده هر چیزی را «رَب» گویند [۳]. لذا تربیت، عامل رشد اقتصادی، و سببی برای ایجاد کار و تولید بهتر و بیشتر و پرورش روح کشف، ابداع و اختراع است. در سایه تربیت درست تشکیل حکومت صالح، برقراری عدالت اجتماعی، نشر و توسعه آزادی‌های مشروع و حرکت به سوی صلح و سعادت ممکن می‌شود. همچنین تربیت وسیله‌ای برای نوسازی اندیشه‌ها، کسب و توسعه دانش، نقد و ارزیابی فرهنگ‌ها، پربار کردن فرهنگ و سرایت دادن و آموزش آنها به نسل بعد است. در سایه تربیت صحیح، آدمی می‌تواند رابطه خود را با خویشتن، با آفریدگار با انسان‌های دور و بر و با طبیعت تنظیم کرده و برای خود و جامعه از آن طریق خیر و سعادت بیافریند [۴]. این در حالی است که همه جوامع و همه صاحبان فلسفه‌ها و همه مذاهب و ادیان برای مردم با پیروان خود برنامه تربیتی ویژه‌ای معین کرده و آن را از طریق والدین و مربیان به مرحله اجرا گذاشته‌اند. حاصل اجرا و اقدام آنان همان است که ما در عرصه‌های مختلف حیات اجتماعی از طریق حالات و حرکات و گفتار و کردار مردم می‌بینیم [۱]. در بین نظامات مختلف تربیتی در عرصه جهانی نظام تربیتی اسلام را می‌بینیم که دارای اهداف و برنامه‌هایی روشن و مشی و روشی قابل دفاع است. این نظام در جامعه بشری بیش از چهارده قرن سابقه دارد. اساس آن از جانب خدای جهان آفرین و اعلام آن توسط شخص پیامبر (ص) اسلام و تفسیر و تشریح آن از سوی رسول خدا و ائمه هدی علیهم‌السلام است و حاصل اجرای آن در صدر اسلام همان شد که در فاصله‌ای کمتر از ۲۵ سال از

زمان هجرت، اعراب فاقد تمدن، به درجه‌ای بالا از رشد و مدنیت دست یافتند و راهنمای مردم متمدن آن روزگار چون ایران، روم، مصر و ... شدند [۵].

با این اوصاف و قبل از ارائه یک تعریف برای تربیت به ذکر این نکته می‌پردازیم که برای تربیت، تعریفی جامع و مورد قبول همگان وجود ندارد. به این علت که اولاً طرز فکرها و دیدگاه‌های همه دانشمندان در مورد تربیت یکسان نیست. ثانیاً در مورد انسان و منشأ و صفاتش بین دانشمندان اختلاف نظر است، ثالثاً در مورد هدف، محتوا، مراحل و روش‌های تربیت در بین علما هماهنگی نیست و رابعاً زمینه فعالیت مربیان در عرصه‌های مختلف اخلاق، روانشناسی، جامعه‌شناسی، فلسفه، حقوق و ... فرق دارد. و در نتیجه، تعریف ما از تربیت متفاوت خواهد بود. برای اینکه دید نسبتاً جامع‌تری از تربیت به دست آورید به ذکر دو دسته از این تعریف‌ها می‌پردازیم:

الف) از دید علمای غرب: در این زمینه، در کتب مختلف تربیتی غرب بیش از یکصد و پنجاه تعریف ذکر شده که ما تنها به ذکر چند مورد آنها قناعت می‌کنیم:

- تربیت به فعلیت رساندن استعداد و رساندن آدمی به بالاترین مرحله کمال و جمال است
- تربیت بار آوردن شخصی است که از لحاظ جسمی و روحی کاملاً متعادل باشد
- تربیت عمل سازگاری و یا آماده کردن فرد است برای زندگی موفق در محیط
- تربیت آماده سازی انسان است برای داشتن یک زندگی کامل [۲].

و همان‌گونه که ذکر شد تعریف‌ها تحت این عنوان بیش از این مقدار و ذکر و نگارش همه آنها غیر ممکن است.

ب- از نظر اسلام: نخست به این نکته اشاره کنیم که تعریف‌هایی که در این جا ذکر می‌شوند به این معنی نیستند که آنها از زبان قران، رسل خدا(ص) و یا ائمه هدی(ع) هستند. چنان نیست که قران یا پیامبر(ص) از تربیت تعریفی ارائه داده باشد. بلکه صاحبان قران با در نظر داشتن آیات قران و سخنان حضرات معصومین(ع) کوشیده‌اند تعریف‌هایی را برای تربیت تهیه و عرضه کنند. بر این اساس، تعریف‌های ذیل برداشت‌های صاحبان قران تربیت از رأی و اندیشه اسلام است. در این زمینه نیز چند تعریف را عرضه می‌داریم از جمله؛

- تربیت، فراهم کردن زمینه و عوامل برای به فعلیت رساندن و شکوفا کردن همه استعداد‌های انسان و حرکت تکاملی به سوی هدف مطلوب به وسیله برنامه‌ای سنجیده و حساب شده است [۵].

آسان سازد و راه بازگشت به احسن تقویمی را که بنیاد آفرینش وی بر آن استوار است، هموار کند و به یاری عمل صالح از مراحل و مدارج علم و ایمان بگذراند و هر لحظه بیشتر به خدا که مقصد نهایی این سیر و سلوک است نزدیک کند. به عبارت دیگر، انسان باید چنان ساخته شود که با دوری از رذایل و آلودگی‌ها، استعدادهای عالی‌ه‌ی روحی و ملکوتی-اش شکوفا شده و چنان به کمالات علوی و فضایل ملکوتی آراسته گردد که استعدادها و لیاقت قدم نهادن در آستان قرب ربوبی را کسب و با وصال به حق، به سعادت جلودان برسد [۱۳].

انسان‌شناسی عرفانی امام سجاد (ع) به دلیل توجه به ابعاد معنوی و الهی آدمی، می‌تواند سرآمد و مکمل دیدگاه‌های انسان‌شناختی معاصر که در آن‌ها خلاء عمیق کم توجهی و یا بی‌توجهی به مسایل معنوی وجود دارد، باشد [۱۴]. صحیفه سجادیه یکی از بزرگ‌ترین آثار مدون قرن اول هجری است که دارای محتوای بسیار غنی در زمینه مسایل عبادی، سیاسی، تربیتی و ... است [۱۵]. اگرچه ظاهر این کتاب بر مدار راز و نیاز و دعا و عرض حاجت است. اما در این پوشش دعایی و نیایشی بسیاری از مسایل و نکات دقیق، ظریف و حساس سیاسی، اجتماعی، تربیتی، عرفانی و انسان‌شناختی نیز مطرح شده است، به علاوه نقش دعا در فرآیند رشد و تعالی انسان در بهترین و متعالی‌ترین شکل آن ترسیم شده است [۱۴]. این کتاب به تعبیر امام خمینی (ره)، صحیفه نورانیه الهیه است که از اسمای عرفان عارف بالله و عقل نورانی سید ساجدین (ع) برای رهایی بندگان خدا از سجن طبیعت و فهماندن ادب عبودیت و قیام در خدمت و ربوبیت، نازل شده است. کتاب صحیفه از معجزات قولی امام معصوم (ع) تلقی می‌شود که به زمان و مکان خاصی محدود نمی‌شود [۱۶]. صحیفه دانشگاهی است که استاد و مدرس آن امام سجاد (ع)، موضوع آن عرفان و حقیقت آن نفی هر چیز غیر از خداوند، به هر طریق ممکن، و در بردارنده عناصری مانند نیاز، عشق، آگاهی و خودشناسی و مبارزه است. در این کتاب مباحث فراوانی درباره انسان و چگونگی تربیت عرفانی و الهی وی به صورت تلویحی و تصریحی مطرح شده است [۱۴].

در زمینه تربیت تحقیقات بسیاری صورت گرفته است که هر یک به نوعی تلاش کرده است تربیت را از جهات گوناگون مورد بررسی قرار دهد اما در ارتباط با بازنمایی تربیت اسلامی در صحیفه سجادیه تحقیقی صورت نگرفته اما بطور غیر مستقیم مقالات و پایان‌نامه‌های مختلفی درباره تربیت و تربیت اسلامی به رشته تحریر درآمده است که به طور مختصر به بررسی آنها خواهیم. در این ارتباط میرشاه‌جعفری و مقامی [۱۷] در تحقیقی با عنوان رهیافتی به نظام تربیتی

- تربیت اسلامی عبارت است از شکوفایی استعدادهای خدادادی در هر انسان، جهت ایجاد یک اعتدال در زندگی و با قصد رسیدن به اهداف و کمال مطلوب مورد نظر خداوند از دیدگاه استاد مطهری «تربیت یعنی پرورش دادن و به فعلیت رسانیدن استعدادها و ایجاد تعاون و هماهنگی میان آن استعدادها، تا مرتبی بتواند به حد اعلائی کمال خود برسد. تمامی تعاریف علمای اسلامی حول همین تعریف و با تأکید بر هدف کسب قرب‌الهی بیان شده‌اند». می‌توان آنچه را اصطلاحات تربیت اسلامی گفته می‌شود چنین تعریف کرد: شناخت خدا به عنوان رب یگانه‌ی انسان و جهان و برگزیدن او به عنوان رب خویش و تن دادن به ربوبیت او و تن زدن از ربوبیت غیر [۶]. هم‌چنین حجتی در کتاب اسلام و تعلیم و تربیت، تربیت را تنظیم قوای بشری می‌داند که حسن رفتار او را در جنبه‌های مادی و معنوی زندگی ضمانت می‌کند [۷]. تربیت از دیدگاه اسلام، عبارت است از: فراهم کردن زمینه‌ها و عوامل رشد و تکامل همه‌جانبه انسان و هدایت مسیر تکاملی او به سوی وجود کامل مطلق با برنامه‌ای منظم و سنجیده مبتنی بر اصول و محتوای از پیش معین شده [۸]. تربیت اسلامی یعنی رفتار مطلوب اسلامی را جانشین رفتار موجود کردن است [۹]. تربیت دینی به تعبیری فراهم کردن فرصت‌های طبیعی و درون‌یاب است تا افراد خود با تجربه شخصی و الهام از فطرت خویش، بارقه‌ی تعالی‌بخش دین را کشف نمایند. ایمان دینی به‌منزله تعلق خاطر مطلق، فطری است که برخاسته از شخصیت آدمی و در کانون معرفت قلبی و شهودی روی می‌دهد و تمامی اجزاء آن را دربر می‌گیرد [۱۰].

بر اساس دیدگاه اسلامی تعلیم و تربیت، فرایند تعاملی زمینه‌ساز تکوین و تعالی پیوسته هویت متریبان به صورتی یکپارچه و مبتنی بر نظام معیار اسلامی به منظور هدایت ایشان در مسیر آماده شدن جهت تحقق آگاهانه و اختیاری مراتب حیات طیبیه در همه ابعاد است [۱۱]. بنابراین، تعلیم و تربیت اسلامی، زیربنای حیات، اساس فضیلت، ریشه حقیقت، نور راه، فروغ جان و راهنمای انسان به سوی سعادت در همه شؤون زندگی است [۱۲]. لذا هدف غایی تربیت اسلامی آن است که مقدمات حرکت و هدایت آدمی را به صورت آینده و زندگی سعادت‌مند فراهم آورد و معراج او را به کمال انسانی آسان سازد. اهداف کلی تربیت مانند موجی از دریای هدف غایی آن سر برمی‌آورد و همچون مجموعه‌ای هماهنگ و مرتبط با یکدیگر بر پایه‌ی این هدف استوار، حول محورش در جنبش‌اند. از هدف‌های تربیت اسلامی آن است که مقدمات حرکت و هدایت آدمی را در صراط مستقیم پرستش پروردگار فراهم آورد و معراج او را به مرحله‌ی کمال انسانی

تدریج، روش‌سوسه‌سازی معنوی (الگوگیری)، روش اقتصاد و میان‌روی (اعتدال)، روش امکان‌جبران و فرصت‌بخشی، روش بیم و امید (بشارت و انداز)، روش تأخیر در کیفر و تنبیه، روش تغافل و نادیده‌انگاری، روش تفضّل قانون‌مند، روش تفکر و اعطای بینش، روش دوستی و مجالست‌گزینی با نیکان، روش دیگرخواهی (قاعده زرّین)، روش صبر و استقامت، روش قدردانی، روش‌های قرآنی، روش محبت، روش مدارا و رفق، روش مشاهده، روش نظارت و ... هستند. همچنین لوازم محوری در تربیت معنوی و فقهی که از صحیفه استخراج شده‌اند، هجده مورد هستند که همگی از ملزومات امر تربیت، در همه روش‌های تربیتی می‌باشند.

مفهوم گسترده تربیت اسلامی، یعنی ربوبی شدن آدمی، تعلیم در کنار تربیت قرار ندارد بلکه در ضمن آن و زیر مجموعه آن است. اما این مانع از آن نیست که در سطحی پایین‌تر، تعلیم در کنار امور دیگری چون تزکیه قرار گیرد. به عبارت دیگر، تعلیم و تزکیه هر دو در شمار زیر مجموعه‌های ربوبی شدن هستند و هرچند هر دو، مصداقی از ربوبی شدن محسوب می‌شوند، اما با تفاوت‌های نسبی که با هم دارند، می‌توانند در عرض هم قرار گیرند. این تفاوت نسبی به این معناست که در مفهوم تعلیم، انتقال آگاهی و دانش، وجه غالب را تشکیل می‌دهد، اما از آنجا که زیرمجموعه ربوبی شدن است، نمی‌تواند بدون توجه به نوع انگیزه و نگرش فرد، لحاظ گردد و بنابراین جنبه‌های اخلاقی نیز در آن وجود دارد، هرچند نسبت به انتقال دانش، وجه مغلوب را تشکیل می‌دهد. از سوی دیگر، در تزکیه جنبه اخلاقی وجه غالب را تشکیل می‌دهد، اما این امر بدون جنبه‌های دانشی نیست زیرا فرد باید بداند که در چه جهتی، برای چه و چگونه به دگرگونی اخلاقی خود می‌پردازد. این در حالی است که اگر مفهوم اسلامی تربیت را به معنایی ربوبی شدن آدمی در نظر بگیریم، رابطه آن با تعلیم به گونه دیگری خواهد بود. ربوبی شدن، برخلاف تزکیه، عرصه بسیار گسترده‌ای دارد، به نحوی که نمی‌توان آن را به قلمرو اخلاقی محدود نمود. در واقع می‌توان گفت که تزکیه به بخشی از جریان ربوبی شدن، یعنی جنبه اخلاقی آن ناظر است. اما ربوبی شدن آدمی، علاوه بر جنبه اخلاقی، شامل جنبه‌های دیگر موجودیت انسان نیز می‌گردد [۶].

این در حالی است که در عصر و دوران ما سرخوردگی‌ها و سردرگمی‌های گذشته و حال مردم، نه تنها در جوامع اسلامی، بلکه در بسیاری از جوامع بشری مجدداً زمینه را برای احیای فکر اسلامی و نیز احیای خطوط و نظام تربیتی اسلام فراهم کرد و پیروزی انقلاب اسلامی در ایران عزیز خود دارای نقشی فوق‌العاده و بیدار کننده بود. بر همین اساس، تبیین

اسلام از نگاه صحیفه سجادیه، ابتدا به بررسی و تعریف مفاهیمی چون «نظام تربیتی»، «اهداف»، «مبانی»، «اصول» و «روش‌های تربیت» پرداخته و ارتباط بین این مفاهیم را روشن ساخته‌اند. با توجه به ارتباط منطقی بین این عناصر، به استنباط نظریه‌های راهنمای عمل از دیدگاه صحیفه پرداخته و مقاله را با بررسی سه هدف، سه مبنا، سه اصل و دوازده روش تربیتی سامان بخشیده‌اند. مرزوقی [۱۸] در تحقیقی با عنوان انسان و تربیت از منظر صحیفه سجادیه بیان می‌کند که در صحیفه سجادیه تصویر انسان کامل به وسیله انسانی الهی و کامل ترسیم و بیان شده است. بنابراین اثری بدیع و ارزنده در زمینه انسان‌شناسی است که در آن فضایل و ویژگی‌های انسان در منظومه و سیمایی خاص و مبتنی بر باورهای اسلامی تصویر و توصیف شده است که می‌تواند مبانی تعلیم و تربیت اسلامی قلمداد گردد. سلیمانی [۱۹] در تحقیقی با عنوان درآمدی بر نظام تربیتی و انسان‌شناسی از منظر صحیفه سجادیه، ابتدا به بررسی و تعریف، نظام تربیتی پرداخته و مروری کوتاه بر یافته‌های یاد شده در زمینه‌های مبانی، اصول، روش‌ها و اهداف تربیتی در صحیفه سجادیه دارد و سپس در نگاه کلی به موضوع انسان‌شناسی از منظر امام سجاد با تحلیل و تفسیر برخی ادعیه‌ی صحیفه‌ی سجادیه پرداخته شده است. در پایان انسان‌آرامانی اوصاف انسان الهی و کاملی که شناساندن و ساختن آن هدف انبیاء و پیشوایان معصوم بوده، مورد بحث و بررسی قرار گرفته است. نریمانی [۲۰] در تحقیقی با عنوان روش الگوئی در تربیت اسلامی بیان کرد که معیار اسلام در پذیرش یک سنت، بار عقلانی و هدایت و رشد موجود در آن است. الگودهی در کسب مکارم اخلاقی، تعقل و کسب دانش و... موجب خود ارتقایی شده و جامعه را برای ظهور منجی بشریت مهیا می‌کند. هاشمی [۲۱] در تحقیقی با عنوان رویکرد امام سجاد (ع) به تربیت معنوی و فقهی با محوریت صحیفه سجادیه، با استخراج «مبانی» و «اصول» تربیت معنوی و فقهی، «روش‌های» تربیتی مورد اشاره در صحیفه را نیز استخراج کرده و با مدون‌سازی آنها، در جهت نیل به اهداف خود، گام برداشته است. نتایج حاصل از این پژوهش بیانگر آن است که مبانی تربیتی مطرح در صحیفه، پنج مبنا (مبانی معرفت‌شناسی، خداشناسی، هستی‌شناسی، انسان‌شناسی و معادشناسی)، اصول تربیتی، حول چهارده محور (اصل محدودیت فرصت‌ها و امکانات، اصل آگاه نمودن مرتب از علت تشویق و تنبیه، اصل بازگشت و تغییر رفتار، اصل تناسب توان و تکلیف، اصل ناپایداری امور، اصل پیشگیری، اصل عزت‌مندی، اصل تقویت اراده و...) و روش‌های تربیت معنوی و فقهی در حدود بیست و چهار روش (روش آسان‌گیری و

می‌شوند. از آن جا که معیارهای دقت در تحلیل محتوا را اعتبار، انتقال‌پذیری، قابلیت اعتماد و قابلیت تأیید بیان می‌کنند [۲۲]. جهت تعیین اعتبار از راهبرد چون بازبینی مشارکت‌کنندگان و بازبینی صاحب‌نظران استفاده می‌شود. برای سنجش بازبینی مشارکت‌کنندگان علاوه بر بازگرداندن گفتار و تجربیات اساتید در طول مصاحبه، متن کامل کدها و طبقات در اختیار سه نفر از متخصصان قرار گرفت و نظرات ایشان در اصلاح و یا تأیید مورد استفاده قرار می‌گیرد. برای بررسی انتقال‌پذیری نیز متن کامل به همراه کدها و طبقات در اختیار سه تن از اعضا قرار خواهد گرفت. همچنین در ارتباط با تأییدپذیری فرایند تلاش گردید تا کلیه فعالیت‌ها به دقت ثبت گردد. در این پژوهش برای بررسی روایی، یافته‌های پژوهش را برای مشارکت‌کنندگان ارائه و متن نظریه توسط آنها مطالعه و نقطه نظرات آنها اعمال شده است. در پایان، این پژوهش توسط اساتید مورد مطالعه و بازبینی قرار گرفته و مواردی جهت اصلاح یا تغییر نظریه نهایی بیان شده است. پایایی به گستره تکرارپذیری یافته‌های پژوهش اشاره دارد. یکی از راه‌های نشان دادن پایایی، مطالعه حسابرسی فرآیند آن است. یافته‌ها آن زمانی قابل حسابرسی هستند که محقق دیگر بتواند مسیر تصمیم به کار رفته توسط محقق در طول مصاحبه را با روشنی و وضوح پیگیری کند و سازگاری مطالعه را نشان دهد. بنابراین محقق پایایی داده‌ها را از طریق نشان دادن مسیر تصمیمات خود و همچنین قرار دادن تمامی داده‌های خام، تحلیل شده، کدها، مقوله‌ها، فرآیند مطالعه، اهداف اولیه و سوال‌ها در اختیار اساتید راهنما و مشاور و با حسابرسی دقیق صاحب‌نظران درستی تمام گام‌های تحقیق مورد تأیید قرار گرفت. علاوه بر این در تحقیق کنونی از روش توافق درون موضوعی برای محاسبه پایایی انجام گرفته استفاده شده است [۲۳]. برای محاسبه پایایی با روش توافق درون موضوعی دو کدگذار (ارزیاب)، از یک دانشجوی مقطع دکتری آمار درخواست شد تا به عنوان همکار پژوهش (کدگذار) در پژوهش مشارکت کند؛ آموزش‌ها و تکنیک‌های لازم جهت کدگذاری به ایشان انتقال داده شد. هر کدام از کدهایی که در نظر دو نفر هم مشابه هستند با عنوان «توافق» و کدهای غیرمشابه با عنوان «عدم توافق» مشخص می‌شوند. سپس محقق به همراه این همکار پژوهش، تعداد سه خطبه اول را کدگذاری کرده و درصد توافق درون موضوعی که به عنوان شاخص پایایی تحلیل به کار می‌رود، محاسبه شد که ضریب توافقی ۰/۸۲ برآورد شد. لذا برای محاسبه پایایی با روش توافقی درون موضوعی دو کدگذار (ارزیاب)، به صورت تصادفی و به

مبانی، اهداف، اصول و روشهای تعلیم و تربیت اسلامی با استفاده از منابع اسلامی از جمله صحیفه سجادیه بسیار لازم است؛ اما با توجه به اینکه هر کسی نمی‌تواند مسائل اساسی جهان‌بینی را از منابع و متون دینی به آسانی استخراج کند و نظام فلسفی و تربیتی پدید آورد، لازم بود به نظر عالمان دینی و حکمای الهی مراجعه کرد که مقبولیت لازم را دارا باشند. بر این اساس در این پژوهش به بررسی صحیفه سجادیه، که یکی از بزرگ‌ترین آثار مدون و دارای محتوای بسیار غنی در زمینه مسایل عبادی، سیاسی، تربیتی است [۱۵] پرداخته شده است. تا از این طریق به بازنمایی تربیت اسلامی پرداخته و الگوی مناسب برای تربیت اسلامی ارائه نمایم. بنابراین مساله اصلی، بازنمایی تربیت اسلامی در تحلیل محتوای صحیفه سجادیه می‌باشد.

روش پژوهش

این پژوهش در قالب پژوهش‌های کیفی در علوم انسانی است. لذا جهت بازنمایی تربیت اسلامی از صحیفه سجادیه از روش کیفی با «تحلیل محتوی» استفاده شده است. بدین صورت که این تحقیق از طریق بررسی و تحلیل بیانات امام سجاد(ع) و در صحیفه سجادیه، سعی در کشف و گزینش مقوله‌های محتوایی و ویژگی‌های عناصر یک الگو جهت بازنمایی تربیت اسلامی دارد. تحلیل محتوا، به کارگیری روش‌های علمی برای بررسی محتوای مدارک اسنادی است. نمونه‌ها در این روش همان اسناد هستند. همچنین این روش، فنی برای یافتن نتایج (پژوهش) از طریق تعیین عینی و منظم ویژگی‌های مشخص پیام‌ها است. بر این اساس، تحلیل محتوا محدود به روش‌های کمی نمی‌شود و نیز استنتاج درباره معنای پنهان پیام‌ها را مجاز دانسته و آن را به توصیف ویژگی‌های آشکار پیام‌ها محدود نمی‌سازد. لذا در این تحقیق از روش کیفی تحلیل محتوا استفاده شده و به معنای پنهان پیام‌ها در متن صحیفه سجادیه نیز توجه شده است. با توجه به ماهیت پژوهش جامعه‌های آماری شامل کل کتاب صحیفه سجادیه است که با استفاده از روش کل شماری مورد تحلیل قرار گرفت. لذا چک‌لیست مناسب، طراحی و صحیفه سجادیه مورد تحلیل قرار گرفت.

واحد تحلیل

در این پژوهش واحد تحلیل شامل تمامی جمله و بیاناتی است که به نوعی با مفاهیم مرتبط با تربیت اسلامی در کتاب صحیفه سجادیه آمده‌اند می‌باشد. تحلیل محتوایی تحقیقات کیفی از طریق فرایند طبقه‌بندی نظام‌مند، کدها و طبقات مستقیماً و به صورت استقرایی از داده‌های خام استخراج

ترتیب زیر عمل شد.

$$۱۰۰ \times \frac{2 \times \text{توافقات تعداد}}{\text{کدها کل تعداد}} = \text{درصد پایایی کدگذاران}$$

$$۰/۸۲ \times ۱۰۰ = \frac{14 \times 2}{34} = \text{درصد پایایی کدگذاران}$$

از سه خطبه اول ۳۴ کد اولیه استخراج شده است که از این تعداد در ۱۴ کد توافق کامل بین دو ارزیاب بوده است. که نتایج در فرمول فوق آمده است.

یافته‌های پژوهش

ابتدا در این بخش کلیه دعا‌های صحیفه سجادیه ترجمه شیخ

حسین انصاریان با استفاده از چک لیست مورد بررسی قرار گرفت که مواردی را که با مضامین مدنظر همخوانی داشتند استخراج شد. استخراج هر چه بهتر و بیشتر داده‌های مرتبط با تربیت اسلامی را سطر به سطر و جمله به جمله مورد بررسی و تحلیل قرار گرفت و هر کدام از جملاتی که دارای برداشت تربیت اسلامی بود استخراج و برای آن یک کد در نظر گرفت. بنابراین به طور مستمر، عمل جمع‌آوری، تکمیل و اصلاح داده‌ها در طول تحقیق بارها و بارها تکرار شد و عباراتی که گویای سوالات پژوهش بودند، انتخاب شدند و برای هر کدام، مفهومی (کدی) که گویای محتوای متن داده بود، اختصاص داده شد. در اجرای این مرحله، عبارات جمع-آوری شده در جدولی نوشته شدند و برای هر یک از آنها عنوان مناسبی برگزیده شد. در نهایت نتایج به تفکیک در جداول زیر آمده است.

جدول ۱. نمونه‌ای از جدول استخراج شده صحیفه سجادیه (کد گذاری باز)

متن خطبه	ترجمه	سند	مفهوم (کد گذاری باز)
حتی اذا بلغ أقصى أثره، واستوعب حساب عمره، قبضه الی ما ندبه	تا هنگامی که به دورترین باقی مانده پایان زندگیش برسد و پیمان حساب عمرش را تمام و کامل دریافت کند.	دعا ۱ / شماره ۴	نزدیکی پایان زندگی
الیه من موفور ثوابه، او محذور عقابه، لیجزی الذین اسأوا بما عملوا، و یجزی الذین احسنوا لایحسبی، عد لامنه؛	او را به سوی آنچه از پاداش بسیار، یا عذاب دردناک فرا خوانده ببرد، تا به خاطر عدالتش، بدکاران را به علت کردار ناپسندشان و نیکوکاران را به سبب کار نیکشان جزا دهد.	دعا ۱ / شماره ۴	عدالت
و دلنا علیه من الإخلاص له فی توحیده	و ما را بر اخلاص ورزی در یکتایش راهنمایی کرد.	دعا ۱ / شماره ۸	اخلاص ورزی

کدگذاری محوری

از اقدامات صورت گرفته در مرحله "کدگذاری باز" تعداد ۹۱ مفهوم بدست آمده که باید در این مرحله در قالب بسیار محدودتری دسته‌بندی شوند. آنگاه برای هر دسته عنوان

مناسبی (مولفه) برگزیده شود که در برگیرنده محتوای همه مفاهیمی است که در یک گروه قرار دارند و در واقع "کدگذاری محوری" انجام شود. نتایج این کد در جدول زیر آمده است.

جدول ۲. کدگذاری محوری

شناسه	کدها	مولفه	مولفه‌ها
۱، ۸۸	محبت، شفقت ورز	شفقت ورز	ابعاد
۲	نزدیکی پایان زندگی	پایان زندگی	زمینه ساز
۳، ۵۷، ۸۷	عدالت، گسترش عدالت، عدالت و انصاف در معامله	عدالت	عوامل موثر
۴	اخلاص ورزی	اخلاص	ابعاد
۵، ۴۸	عدم تعجیل به کیفر، شتاب نکردن در ارتکاب به کار زشت	تعجیل نکردن در گناه	زمینه ساز
۶، ۹، ۱۱، ۱۹	رفتار کردن به رحمت و از سر خشنودی، بخشش، رضایت و خشنودی، بخشندگی	خشنودی	معنای تربیت
۷	بازگشت و توبه از گناه	توبه	ابعاد
۸	وجود تکالیف آسان و به اندازه قدرت و وسیع	انتظارات به اندازه	زمینه ساز
۱۰	اطاعت، تسلیم اراده الهی بودن	اطاعت	معنای تربیت
۱۲	راهی به سوی بهشت	هموار نمودن مسیر	معنای تربیت

شناسه	کدها	مولفه	مولفه‌ها
۱۳، ۱۴	حفاظت کننده از کیفر، مانع و سدّی از نافرمانی	وجود مانع و سدّ	معنای تربیت
۱۸، ۱۵	کمکی بر ادای حق و عهد و پیمانش، وفای به عهد	وفاداری	معنای تربیت
۳۰، ۱۶	دوراندیشی، تأمل و تدبّر	دوراندیشی	زمینه ساز
۱۷	کار سنجیده و نظامند	سنجیدگی	زمینه ساز
۲۰	صبر بر عبادات	صبر	عامل موثر
۲۱	ترک محرمات	ترک محرمات	عامل موثر
۲۲	وجود تصدیق قلبی و درونی	وجود تصدیق قلبی و درونی	ابعاد
۶۱، ۵۳، ۲۳	رسوا نکردن مسلمانان از کردارهای زشت، حفظ آبروی و آشکار نکردن عیوب، پوشاندن عیوب انسان‌ها	پوشاندن عیوب دیگران	معنای تربیت
۵۱، ۲۴	پیروی از روش‌های نیک، هدایت کردن در راه راست و سالم	انتخاب روش صحیح	عامل موثر
۲۵	دوری از بدعت	دوری از بدعت	عامل موثر
۲۷، ۲۶	امر به معروف و نهی از منکر، راهنمایی گمراه	امر به معروف و نهی از منکر	عامل موثر
۲۹، ۲۸	کمک کردن به ناتوان، پناه دادن به درمانده و گرفتار	کمک کردن به درماندگان	عامل موثر
۳۲، ۳۱	حزن و اندوه، درمانده‌گی به سبب بلا	اندوه و درمانده‌گی به سبب بلا	عامل بازدارنده
۳۳	توفان حرص	حرص ورزی	عامل بازدارنده
۳۴	تندی و شدت خشم	خشم	عامل بازدارنده
۳۵	چیرگی حسد،	حسدورزی	عامل بازدارنده
۳۶	ناتوانی صبر و کمی قناعت	نبود صبر و قناعت	عامل بازدارنده
۳۸، ۳۷	ناسازگاری اخلاق، سماجت شهوت و صفت تعصّب و پیروی از هوای نفس	پیروی از هوای نفس	عامل بازدارنده
۴۰، ۳۹	عقب ماندن از هدایت، خواب غفلت	غفلت	عامل بازدارنده
۴۱	ترجیح دادن باطل بر حق	ترجیح باطل بر حق	عامل بازدارنده
۴۲	پافشاری بر گناه	پافشاری بر گناه	عامل بازدارنده
۴۳	کوچک شمردن معصیت	کوچک شمردن معصیت	عامل بازدارنده
۴۴، ۴۵، ۵۰، ۵۵	سنگین دانستن طاعت، فخر فروشی به سبب ثروت، ایجاد مشغولیت و سرگرمی، گردن‌کشی و خودپسندی	خودپسندی	عامل بازدارنده
۵۲، ۴۶	مهربانی نسبت به دوستان، روی نگردان و دست ردّ به سینه کسی نزدن و نداشتن برخورد تلخ و بد	مهرورزی	زمینه ساز
۴۹، ۴۷	کندی نکردن در کار، کوتاهی نکردن در سپاس‌گزاری نعمات	سپاس‌گزاری از نعمات	معنای تربیت
۵۴	گذشت از گناهان	گذشت از گناهان	زمینه ساز
۸۵، ۶۵، ۵۶	خیرخواهی و نیکویی در برابر نامردی و بی‌مهری، انتخاب نیکي و احسان، داشتن صلّه رحم	خیرخواهی	عامل زمینه ساز
۵۹	خاموش کردن آتش فتنه	جلوگیری از فتنه	معنای تربیت
۶۰	آشکار کردن کارهای خوب مردم	آشکار نمودن نیکی‌ها	زمینه ساز
۶۳، ۶۲، ۵۸، ۷۰، ۶۹، ۸۹	نرم‌خویی و فروتنی، خوش‌رفتاری، خوش‌اخلاقی آرامش و وقار، فروتنی، اندک شمردن گفتار و کردار خوب، هر چند زیاد، زیاد شمردن گفتار و رفتار بد، هر چند اندک، فرو خوردن خشم، دوری از خودپسندی و آرزوهای دور و دراز	فروتنی	ابعاد
۶۴	پیشی گرفتن به سوی فضیلت	فضیلت	ابعاد تربیت

شناسه	کدها	موفله	موفله‌ها
۶۶	ترک سرزنش	ترک سرزنش	عامل زمینه ساز
۶۷	خوبی کردن به غیر مستحق	نیکی به غیر مستحق	عامل زمینه ساز
۶۸	حق‌گویی	حق‌گویی	عامل زمینه ساز
۷۱، ۷۲	نیکوکاری و تقوا، بصیرت	بصیرت	زمینه ساز
۷۳	شنوائی داشتن از اوامر و نواهی الهی	توجه به اوامر و نواهی الهی	زمینه ساز
۷۴، ۷۵	دوستی با دوستان خدا، بغض و کینه داشتن نسبت به دشمنان حق	با خدا بودن و همراه او شدن	زمینه ساز
۷۶	تکیه به غیر خدا	تکیه به غیر خدا	عامل بازدارنده
۷۷	عبرت‌آموزی	عبرت‌آموزی	ابعاد تربیت
۷۸، ۸۴	زیاده‌خواهی، ریاکاران و شهرت‌طلبی	زیاده‌خواهی و شهرت‌طلبی	عامل بازدارنده
۷۹	خودبینی	خودبینی	عامل بازدارنده
۸۰	انتخاب از روی شناخت	انتخاب مبتنی بر شناخت	عامل موثر
۸۱، ۸۲	عدم حرکت بسوی کارهای ممنوع، بکار بردن زبان در مسیر درست، انجام عمل و وظیفه‌ای ثواب	انجام عمل ثواب	عامل زمینه ساز
۸۶	پاک کردن اموال با زکات	پرداخت زکات	عامل زمینه ساز
۹۰	صبر و شکیبایی	صبر و شکیبایی	ابعاد
۹۱	داشتن اعتماد و امید به خدا	امیدواری	ابعاد

سازماندهی شدند. نتایج کدگذاری انتخابی در جدول زیر آمده است.

نتایج کدگذاری انتخابی در جدول شماره ۳ آمده است. در نهایت تعداد ۵۴ مقوله فرعی در قالب ۵ مدل پارادایمی استخراج شد.

بعد از کدگذاری باز، محوری و کدگذاری انتخابی و با استخراج کدهای مناسب شماتیک بازنمایی تربیت اسلامی در نمودار زیر آمده است.

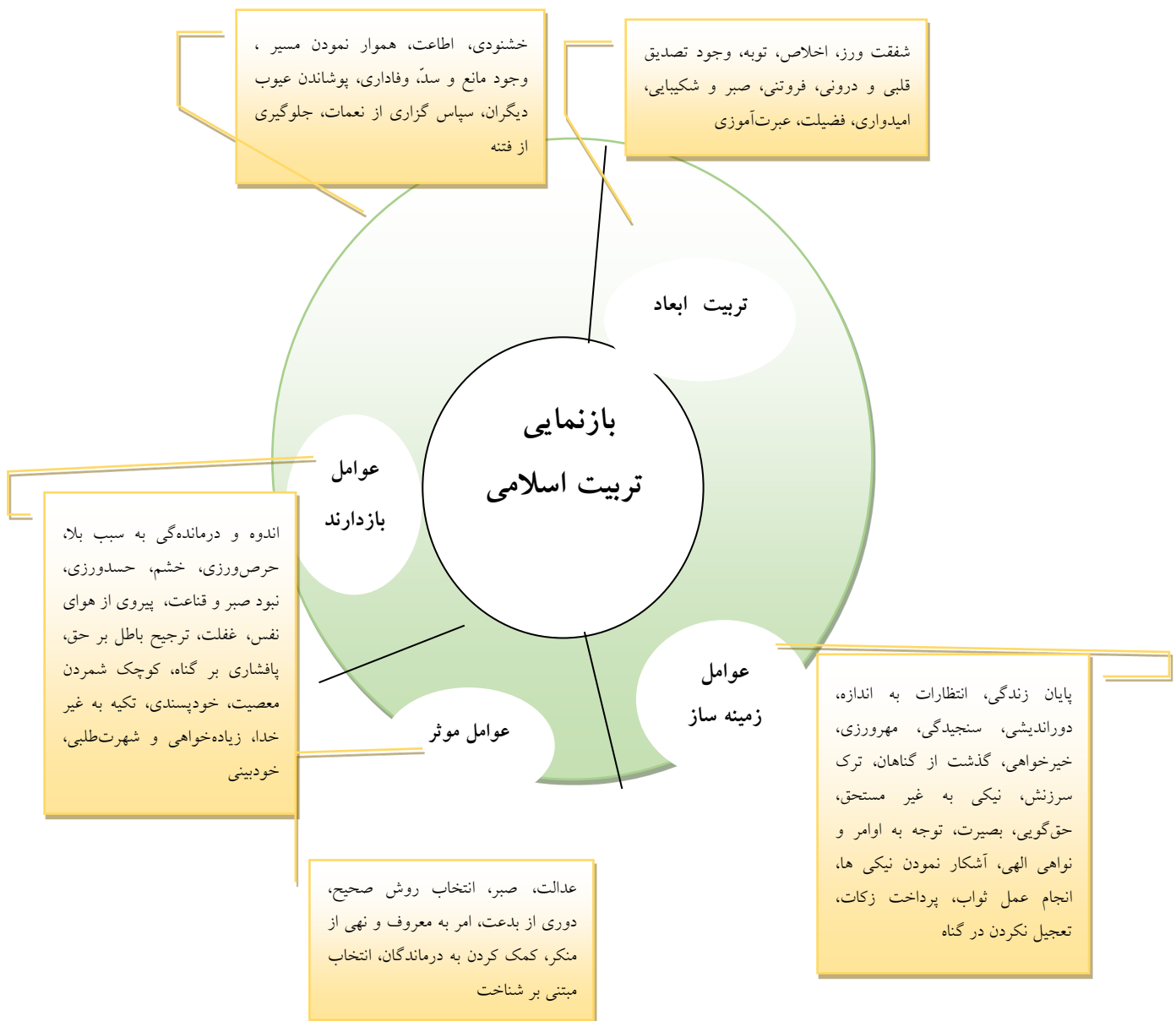
در آخرین مرحله از کدگذاری، که به کدگذاری انتخابی معروف است، پژوهشگر با توجه به مراحل قبلی، به استحکام بیشتر مفاهیم و مولفه‌ها می‌پردازد. در این مرحله در یک دسته‌بندی کلی‌تر، داده‌های سازماندهی شده در قالب مولفه‌های گوناگون و در ابعاد محدودتری دسته‌بندی می‌شوند. در این پژوهش در مرحله کدگذاری انتخابی وجوه مشترک مولفه‌های بدست آمده از مراحل قبلی شناسایی شدند و با توجه به اشتراکات آنها در بسته‌بندی کلی‌تر و محدودتری

جدول ۳. کدگذاری انتخابی

مقوله هسته	جایگاه در مدل پارادایمی	مقوله های فرعی	شاخص‌ها
ابعاد تربیت اسلامی		شفقت ورز	محبت، شفقت ورز
		اخلاص	اخلاص ورزی
		توبه	بازگشت و توبه از گناه
		وجود تصدیق قلبی و درونی	وجود تصدیق قلبی و درونی
		فروتنی	نرم‌خویی و فروتنی، خوش‌رفتاری، خوش‌اخلاقی آرامش و وقار، فروتنی، اندک شمردن گفتار و کردار خوب، هر چند زیاد، زیاد شمردن گفتار و رفتار بد، هر چند اندک، فروخوردن خشم
		صبر و شکیبایی	صبر و شکیبایی
		امیدواری	داشتن اعتماد و امید به خدا
		فضیلت	پیشی گرفتن به سوی فضیلت
		عبرت‌آموزی	عبرت‌آموزی

مقوله هسته	جایگاه در مدل پارادایمی	مقوله های فرعی	شاخص ها
بازنمایی تربیت اسلامی	عوامل زمینه ساز	پایان زندگی	نزدیکی پایان زندگی
		انتظارات به اندازه	وجود تکالیف آسان و به اندازه قدرت و وسع
		دوراندیشی	دوراندیشی، تأمل و تدبیر
		سنجیدگی	کار سنجیده و نظامند
		مهرورزی	مهربانی نسبت به دوستان، روی نگردان و دست ردّ به سینه کسی نزدن و نداشتن برخورد تلخ و بد
		خیرخواهی	خیرخواهی و نیکویی در برابر نامردی و بی‌مهری، انتخاب نیکی و احسان، داشتن صلّه رحم
		گذشت از گناهان	گذشت از گناهان
		ترک سرزشتن	ترک سرزشتن
		نیکی به غیر مستحق	نیکی به غیر مستحق
		حق‌گویی	حق‌گویی
		بصیرت	بصیرت
		توجه به اوامر و نواهی الهی	شنوائی داشتن از اوامر و نواهی الهی
		آشکار نمودن نیکی‌ها	آشکار کردن کارهای خوب مردم
		انجام عمل ثواب	عدم حرکت بسوی کارهای ممنوع، بکار بردن زبان در مسیر درست، انجام عمل و وظیفه‌ای ثواب
عوامل موثر	پرداخت زکات	پاک کردن اموال با زکات	
	تعجیل نکردن در گناه	عدم تعجیل به کیفر، شتاب نکردن در ارتکاب به کار زشت	
	عدالت	عدالت، گسترس عدالت، عدالت و انصاف در معامله	
	صبر	صبر بر عبادات	
	انتخاب روش صحیح	پیروی از روش‌های نیک، هدایت کردن در راه راست و سالم	
	دوری از بدعت	دوری از بدعت	
	امر به معروف و نهی از منکر	امر به معروف و نهی از منکر، راهنمایی گمراه	
	کمک کردن به درماندگان	کمک کردن به ناتوان، پناه دادن به درمانده و گرفتار	
	انتخاب مبتنی بر شناخت	انتخاب از روی شناخت	
	خشنودی	رفتار کردن به رحمت و از سر خشنودی، بخشش، رضایت و خشنودی، بخشندگی	
	اطاعت	اطاعت	
	هموار نمودن مسیر	راهی به سوی بهشت	
	وجود مانع و سدّ	حفاظت کننده از کیفر، مانع و سدّی از نافرمانی	
	وفاداری	کمکی بر ادای حق و عهد و پیمان، وفای به عهد	
معنای تربیت	پوشاندن عیوب دیگران	رسوا نکردن مسلمانان از کردارهای زشت، حفظ آبروی و آشکار نکردن عیوب، پوشاندن عیوب انسان‌ها	
	سپاس‌گزاری از نعمات	کندی نکردن در کار، کوتاهی نکردن در سپاس‌گزاری نعمات	
	جلوگیری از فتنه	خاموش کردن آتش فتنه	
	اندوه و درمانده‌گی به سبب بلا	حزن و اندوه، درمانده‌گی به سبب بلا	
	حرص ورزی	توفان حرص	
	خشم	تندی و شدّت خشم	
	حسدورزی	چیرگی حسد	
	نبود صبر و قناعت	ناتوانی صبر و کمی قناعت	
	پیروی از هوای نفس	ناسازگاری اخلاق، سماجت شهوت و صفت تعصّب و پیروی از هوای نفس	

مقوله هسته	جایگاه در مدل پارادایمی	مقوله های فرعی	شاخص‌ها
		غفلت	عقب ماندن از هدایت، خواب غفلت
		ترجیح باطل بر حق	ترجیح دادن باطل بر حق
		پافشاری بر گناه	پافشاری بر گناه
		کوچک شمردن معصیت	کوچک شمردن معصیت
		خودپسندی	سنگین دانستن طاعت، فخر فروشی به سبب ثروت، ایجاد مشغولیت و سرگرمی، گردن‌کشی و خودپسندی
		تکیه به غیر خدا	تکیه به غیر خدا
		زیاده‌خواهی و شهرت‌طلبی	زیاده‌خواهی، ریاکاران و شهرت‌طلبی
		خودبینی	خودبینی

نمودار ۱. شماتیک بازنمایی تربیت اسلامی در یک نگاه

بحث و نتیجه گیری

این پژوهش با هدف بازنمایی تربیت اسلامی در تحلیل محتوای صحیفه سجادیه انجام پذیرفت. بر این اساس در این پژوهش از روش تحلیل اسنادی استفاده شده است که از تحلیل محتوایی اسنادی، اطلاعات استخراج شده حاصل در قالب مضامین مرتب شدند بنابراین بعد از مکتوب نمودن دادهها و با مطالعه مکرر و ثبت ایده‌های اولیه، تلاش گردید تا کدهای معنادار مشخص گردد و در نهایت شکل ادغام شده و نهایی مضامین پایه‌ی مستخرج از تحلیل‌ها در نهایت تعداد ۵۴ مقوله فرعی در قالب ۵ مدل پارادایمی (مولفه اصلی) مشخص گردید. بر این اساس ۵ مولفه اصلی به ترتیب شامل؛ مولفه معنای تربیت ۸ شاخص، عوامل موثر بر تربیت اسلامی ۷ شاخص، عوامل زمینه‌ساز تربیت اسلامی ۱۶ شاخص، ابعاد تربیت اسلامی ۹ شاخص و عوامل بازدارنده تربیت اسلامی ۱۴ شاخص حاصل شد.

از جمله ۸ شاخص استخراج شده معنای تربیت به ترتیب شامل "خشنودی"، "اطاعت"، "هموار نمودن مسیر"، "وجود مانع و سد"، "وفاداری"، "پوشاندن عیوب دیگران"، "سپاس-گزاری از نعمات"، "جلوگیری از فتنه" می‌باشد. در صحیفه سجادیه نیز بارها به تربیت و معنای تربیت توجه شده است از جمله در دعا ۱/ شماره ۱۸ می‌فرماید "وَلَمْ يَعْجَلْنَا بِنَقْمَتِهِ، بَلْ تَأَنَّنَا بِرَحْمَتِهِ تَكْرَمًا، وَ انْتَظَرْنَا مُرَاجَعَتَنَا بِرَأْفَتِهِ حِلْمًا". و یا در دعای دعا ۱/ شماره ۲۴ از مواردی همچون "بخشش"، "اطاعت" و "رضایت و خشنودی" که همگی نشان از معنای تربیت اسلامی دارند اشاره شده است.

در بخشی دیگر ۷ عامل موثر بر تربیت اسلامی به ترتیب شامل؛ "عدالت"، "صبر"، "انتخاب روش صحیح"، "دوری از بدعت"، "امر به معروف و نهی از منکر"، "کمک کردن به درماندگان"، "انتخاب مبتنی بر شناخت" می‌باشند. در تبیین یافته‌های این بخش باید گفت تربیت اسلامی زیربنای حیات انسانی، حقیقت نور، راه فروغ جان و راهنمای انسان به سوی سعادت در همه شئون زندگی است. بر این اساس در صحیفه سجادیه نیز بسیار بر تربیت اسلامی و عوامل موثر بر آن تأکید شده است. از جمله در دعا ۱/ شماره ۴ آمده است که؛ "إِيَّاهِ مِنَ مَوْفُورِ ثَوَابِهِ، أَوْ مَحْذُورِ عِقَابِهِ، لِيَجْزِيَ الَّذِينَ اسَأَوْا بِمَا عَمَلُوا، وَ يَجْزِيَ الَّذِينَ أَحْسَنُوا بِالْحَسَنَى، عَدْلًا لِمَنْهُ" و یا در دعا ۳/ شماره ۱۷ "سَلَامٌ عَلَيْكُمْ بِمَا صَبَرْتُمْ فَنِعْمَ عُقْبَى الدَّارِ" که بیانگر عوامل موثر بر تربیت اسلامی هستند.

همچنین از عوامل زمینه‌ساز تربیت اسلامی ۱۶ شاخص به شرح زیر آمده است از جمله؛ "پایان زندگی"، "انتظارات به اندازه"، "دوراندیشی"، "سنجیدگی"، "مهرورزی"، "خیرخواه ی"، "گذشت از گناهان"، "ترک سرزنش"، "نیکی به غیر

مستحق"، "حق‌گویی"، "بصیرت"، "توجه به اوامر و نواهی الهی"، "اشکار نمودن نیکی‌ها"، "انجام عمل ثواب"، "پرداخت زکات"، "تعجیل نکردن در گناه" هستند. در تبیین یافته‌های این بخش باید گفت تربیت اسلامی از مسائل مهم و حیاتی در تفکر اسلامی است. در این بین عوامل زمینه‌ساز تربیت کودک و نوجوانان در دیدگاه اسلامی، شامل عوامل فردی، خانوادگی و اجتماعی است. این عوامل به طور کلی می‌توانند به دو دسته عوامل داخلی و عوامل خارجی تقسیم شوند. تربیت کودک و نوجوان در دیدگاه اسلامی، به معنای ایجاد بستری برای تعالی روحی، اخلاقی و جسمی فرد و آماده‌سازی او برای زندگی در جامعه و خدمت به آن است. بر این اساس در صحیفه سجادیه نیز بسیار بر عوامل زمینه‌ساز تربیت اسلامی تأکید شده است از جمله در دعا ۱/ شماره ۲۰ می‌فرماید؛ "لَقَدْ وَضَعَ عَنَّا مَا لِطَائِفَةِ لَنَا بِهِ وَ لَمْ يَكْلِفْنَا الْإِسْعَاءَ، وَ لَمْ يَكْلِفْنَا الْإِسْعَاءَ، وَ لَمْ يَجْعَلْنَا إِلَّا يَسْرًا، وَ لَمْ يَدْعَ لَّا حِدِّ مِنَّا حُجَّةً وَ لَا عُذْرًا" همچنین در دعا ۲/ شماره ۶ آمده که "حَتَّى اسْتَتَبَ لَهُ وَ مَا حَاوَلَ فِي أَعْدَائِكَ، وَ اسْتَمَّ لَهُ وَ مَا دَبَّرَ فِي أَوْلِيَائِكَ، فَهَدَى إِلَيْهِمْ سُبْحَانَ بَعُونِكَ، وَ مَتَّقُوا عَلَيَّ ضَعْفَهُ بِنَصْرِكَ، فَغَزَاهُمْ فِي عَقْرِ دِيَارِهِمْ، وَ هَجَمَ عَلَيْهِمْ فِي بَحْبُوحَةٍ قَرَارِهِمْ، حَتَّى ظَهَرَ أَمْرُكَ، وَ عَلَتْ كَلِمَتُكَ، وَ لَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ". همچنین در دعا ۲۰/ شماره ۱۱ بر آشکار کردن کارهای خوب مردم تأکید دارد که نشان از وجود عوامل زمینه‌ساز تربیت اسلامی در صحیفه سجادیه است.

تربیت اسلامی نیز دارای ۹ بعد از جمله؛ "شفقت‌ورز"، "اخلاص"، "توبه"، "وجود تصدیق قلبی و درونی"، "فروتنی"، "صبر و شکیبایی"، "امیدواری"، "فضیلت"، "عبرت‌آموزی" است. در این باره در دعا ۴/ شماره ۱ صحیفه سجادیه آمده است که "اللَّهُمَّ وَ اتَّبِعِ الرَّسُلَ، وَ مُصَدِّقُوهُمْ مِنْ أَهْلِ الْأَرْضِ بِالْغَيْبِ" و در دعا ۴۸/ شماره ۱۰ آمده "فَيَا مَنْ رَحْمَتُهُ أَوْسَعُ، وَ عَفْوُهُ عَظِيمٌ، يَا عَظِيمٌ يَا عَظِيمٌ، يَا كَرِيمٌ يَا كَرِيمٌ، صَلَّى عَلَيَّ مُحَمَّدٌ وَ آلِ مُحَمَّدٍ وَ عَدَّ عَلَيَّ بِرَحْمَتِكَ وَ تَعَطَّفَ عَلَيَّ بِفَضْلِكَ وَ تَوَسَّعَ عَلَيَّ بِمَغْفِرَتِكَ". همچنین در دعا ۵۰/ شماره ۵ آمده است که "اللَّهُمَّ إِنَّكَ طَالِبِي إِنْ أَنَا هَرَبْتُ، وَ مُدْرِكِي إِنْ أَنَا فَرَرْتُ، فَهَذَا بَيْنَ يَدَيْكَ خَاضِعٌ ذَلِيلٌ رَاغِمٌ" که همگی بیانگر ابعاد تربیت اسلامی هستند.

و در نهایت از عوامل بازدارنده تربیت اسلامی ۱۴ شاخص استخراج شد از جمله؛ "اندوه و درمانده‌گی به سبب بلا"، "حرص‌ورزی"، "حشم"، "حسدورزی"، "نبود صبر و قناعت"، "پیروی از هوای نفس"، "غفلت"، "ترجیح باطل بر حق"، "پافشاری بر گناه"، "کوچک شمردن معصیت"، "خودپسندی"، "تکیه به غیر خدا"، "زیاده‌خواهی و شهرت‌طلبی"، "خودبینی" می‌باشند. در تبیین یافته‌های این

روش آسان‌گیری و تدریج، روش‌اسوه‌سازی معنوی (الگوگیری)، روش اقتصاد و میانه‌روی (اعتدال)، روش امکان‌جبران و فرصت‌بخشی، روش بیم و امید (بشارت و انداز)، روش تأخیر در کیفر و تنبیه، روش تغافل و نادیده‌انگاری، روش تفضل قانون‌مند، روش تفکر و اعطای بینش، روش دوستی و مجالست‌گزینی با نیکان، روش دیگرخواهی (قاعده زرین)، روش صبر و استقامت، روش قدردانی، روش‌های قرآنی، روش محبت، روش مدارا و رفق، روش مشاهده، روش نظارت و ... (استخراج نمود. سلیمانی [۱۳] نیز به بررسی مبانی، اصول، روش‌ها و اهداف تربیتی در صحیفه سجادیه پرداخت است و در نهایت مرزوقی [۱۲] در تحقیقی با عنوان انسان و تربیت از منظر صحیفه سجادیه تصویر انسان کامل به وسیله انسانی الاهی و کامل ترسیم و بیان شده است.

لازم به ذکر است که صحیفه‌ی سجادیه به عنوان اثری معتبر در میان متون اسلامی، دارای مضامین تربیتی بلندی است که منبع قابل اعتمادی برای استنباط عناصر اساسی در بازنمایی نظام تعلیم و تربیت اسلامی است. لذا توجه به شاخص‌های استخراج شده در معنای تربیت، عوامل موثر بر تربیت، عوامل زمینه‌ساز تربیت و عوامل بازدارنده تربیت می‌تواند در تالیف کتاب‌های درسی از پیش‌دبستانی تا دبیرستان مورد توجه قرار گیرد. همچنین در برنامه‌های درسی دانشگاهی تربیت معلم مورد توجه قرار گیرد. علاوه بر این تدوین یک دوره آموزشی کامل مهارت‌های فرزندپروری با محوریت نتایج حاصل از این پژوهش جهت آموزش ویژه والدین در مدارس، مساجد، دارالقران، سراها و فرهنگسراها و سایر مراکز آموزشی پیشنهاد می‌شود.

منابع

- ۱- باقری، خسرو. (۱۳۹۵). نگاهی دوباره به تربیت اسلامی. جلد اول. تهران: انتشارات مدرسه.
- ۲- شکوهی، غلامحسین. (۱۳۹۹). مبانی و اصول آموزش و پرورش. مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی، شرکت به نشر، چاپ دهم.
- ۳- دلشادتهرانی، مصطفی. (۱۳۸۷). سیری در تربیت اسلامی. قم: نگارش.
- ۴- حسنی، سیدحمیدرضا؛ علیپور، مهدی و موحدابطحی، سیدمحمدتقی. (۱۳۹۰). علم دینی دیدگاه‌ها و ملاحظات قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه (چاپ پنجم، ویراست دوم).

بخش نیز باید گفت عوامل زیادی وجود دارد که بازدارنده تربیت اسلامی می‌باشند و امکان رسیدن به تربیت اسلامی را با محدودیت همراه می‌کنند. بر این اساس در صحیفه سجادیه نیز بسیار بر عوامل بازدارنده تربیت اسلامی تأکید شده است از جمله در دعا ۷/ شماره ۶ می‌فرماید "و لا تشغلنی بالاهتمام عن تعاهد فروضک، و استعمل سنتک، فقد ضقت لما نزل بی- یارب ذرعا" و در دعا ۸/ شماره ۱ آمده "اللهم انی اعود بک من هیجان الحرص، و سورۃ الغضب، و غلبۃ الحسد، و ضعف الصبر، و قلة القناعة، و شکاسة الخلق، و الحاح الشهوة، و ملکة الحمیة، و متابعة الهوی، و مخالفة الهدی، و سنۃ الغفلة، و تعاطی الکلفة" که نشان از وجود عوامل بازدارنده تربیت اسلامی هستند.

بر اساس بررسی پیشینه و ادبیات نظری پژوهش و کسب نظر متخصصان این حوزه الگوی بازنمایی شده تربیت اسلامی در صحیفه سجادیه با رعایت تمامی عوامل، عناصر و ویژگی‌های تربیت اسلامی ترسیم شده است. از آنجایی که الگوی کامل و جامعی برای تربیت اسلامی طراحی نشده است این الگو می‌تواند بصورت زمینه طراحی اثربخش و کاربردی مورد استفاده قرار گیرد. در طراحی الگو سعی شده است تمامی عوامل و عناصر و موانع و عوامل بازدارنده تأثیرگذار تربیت اسلامی شناسایی شده و بر اساس رویکرد نظام‌مند ارائه گردیده است. اگرچه الگوی پیشنهادی عیناً مانند الگوی های طراحی شده موجود نیست اما در مولفه‌ها و ریز مولفه‌ها، عناصر و ویژگی‌های تا حدودی با برخی از الگوهای از جمله؛ نتایج میرشاه‌جعفری و مقامی [۱۱]؛ مرزوقی [۱۲]؛ سلیمانی [۱۳]؛ نریمانی [۱۴]؛ هاشمی [۱۵]؛ طاهری‌زاده [۲۴]؛ طاهری-برمای [۲۴]؛ برزگر [۲۶]؛ پورحسینی [۲۷]؛ حسینی-دولت‌آباد [۲۸]؛ عسکری [۲۹] مبنی بر اینکه نظام تربیتی اسلام دارای مؤلفه‌های گوناگونی است که می‌توان آنها را از متون اسلامی استخراج کرد و به نظریه‌های راهنمای عمل دست یافت، هم راستا می‌باشد. در این ارتباط میرشاه‌جعفری و مقامی [۱۱] در تحقیقی با عنوان رهیافتی به نظام تربیتی اسلام از نگاه صحیفه سجادیه سه هدف، سه مبنا، سه اصل و دوازده روش تربیتی را ارائه داده است. هاشمی [۱۵] در تحقیقی با محوریت صحیفه سجادیه، مبانی تربیتی مطرح در صحیفه را پنج مبنا (مبانی معرفت‌شناسی، خداشناسی، هستی‌شناسی، انسان‌شناسی و معادشناسی)، اصول تربیتی، حول چهارده محور (اصل محدودیت فرصت‌ها و امکانات، اصل آگاه نمودن مرتبی از علت تشویق و تنبیه، اصل بازگشت و تغییر رفتار، اصل تناسب توان و تکلیف، اصل ناپایداری امور، اصل پیشگیری، اصل عزت‌مندی، اصل تقویت اراده و...) و روش‌های تربیت معنوی و فقهی در حدود بیست و چهار روش

- ۲۰- نیمانی، فریبا. (۱۳۹۵). روش الگویی در تربیت اسلامی. کنفرانس بین‌المللی اسلامی - علوم انسانی، تهران، آذر ماه.
- ۲۱- هاشمی، فرشته‌سادات. (۱۳۹۹). رویکرد امام سجاد (ع) به تربیت معنوی و فقهی با محوریت صحیفه سجادیه. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شهید اشرفی اصفهانی، دانشکده حقوق و الهیات.
- ۲۲- حاج‌باقری، محسن‌ادیب؛ پرویزی، سرور و صلصالی، مهوش. (۱۳۹۰). روش تحقیق کیفی. تهران: انتشارات بشری.
- ۲۳- گال، م. بورگ، و. و گال، ج. (۱۴۰۲). روش‌های تحقیق کمی و کیفی در علوم تربیتی و روانشناسی (ترجمه: احمدرضا نصر اصفهانی و همکاران). ناشران: سمت، دانشگاه شهید بهشتی.
- ۲۴- طاهری‌زاده، محمدحسین. (۱۳۹۹). آرایه الگوی تعلیم و تربیت اسلامی برای کودکان کمتر از ۷ سال. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه سیستان و بلوچستان، دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی.
- ۲۵- طاهری‌برمایی، علی. (۱۳۹۸). شناسایی مؤلفه‌های تربیت شهروندی از منظر صحیفه سجادیه. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه بیرجند، دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی.
- ۲۶- برزگر، خورشید. (۱۳۹۶). روش‌های بومی‌سازی محتوای برنامه آموزش فلسفه به کودکان با رویکرد به تربیت اسلامی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه مازندران.
- ۲۷- پورحسینی، محمد. (۱۳۹۶). طراحی و تدوین الگوی نظری تربیت در اوان کودکی بر مبنای فلسفه تربیت در جمهوری اسلامی ایران. پایان‌نامه دکتری، دانشگاه تربیت مدرس، دانشکده ادبیات و علوم انسانی.
- ۲۸- حسینی‌دولت‌آباد، بی‌بی‌حکیمه. (۱۳۹۲). مبانی تربیت اسلامی در میزان و پیوند آن با اهداف، اصول و روش‌های تربیت. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه فردوسی مشهد، دانشکده الهیات و معارف اسلامی شهید مطهری.
- ۲۹- عسکری، زهرا. (۱۳۹۳). کارکردهای تربیتی صبر و نقش آن در سلامت‌روان از منظر قرآن و روایات. پایان‌نامه کارشناسی ارشد در رشته علوم قرآن و حدیث. دانشگاه سیستان و بلوچستان.
- ۵- حاجی‌ده‌آبادی، محمدعلی. (۱۳۹۵). درآمدی بر نظام تربیتی اسلام، قم؛ دفتر تحقیقات و تدوین متون درسی مرکز جهانی علوم اسلامی، چاپ اول.
- ۶- باقری، خسرو. (۱۳۸۹). درآمدی بر فلسفه تعلیم و تربیت جمهوری اسلامی ایران. شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، چاپ دوم، صص ۱۱۹-۱۱۶.
- ۷- حاجتی، سیدمحمدباقر. (۱۳۸۶). اسلام و تعلیم و تربیت. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- ۸- ابراهیم‌زاده، عیسی. (۱۳۹۹). فلسفه تربیت. تهران: انتشارات دانشگاه پیام نور.
- ۹- شعاری‌نژاد، علی‌اکبر. (۱۳۹۵). فلسفه آموزش و پرورش. تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.
- ۱۰- فقیرپور، مقصود. (۱۳۸۹). راهنمای ایفای نقش تربیتی. رشت: انتشارات بلور.
- ۱۱- وزارت آموزش و پرورش. (۱۳۹۰). سند مبانی نظری تحول بنیادین در نظام تعلیم و تربیت رسمی و عمومی در جمهوری اسلامی ایران.
- ۱۲- انصاریان، حسین. (۱۳۷۶). نظام تربیت در اسلام. قم: انتشارات ام‌ایبها.
- ۱۳- چراغ‌چشم، عباس. (۱۳۸۹). تربیت. تهران: کانون اندیشه جوان.
- ۱۴- مرزوقی، رحمت‌الله. (۱۳۸۴). انسان و تربیت از منظر صحیفه سجادیه. فصلنامه اندیشه دینی دانشگاه شیراز، ۱۵.
- ۱۵- حسینی، سیدعلی‌اکبر. (۱۳۹۶). سیری اجمالی در تاریخ تعلیم و تربیت اسلامی. قم؛ دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- ۱۶- بابایی، احمدعلی. (۱۴۰۱). صحیفه سجادیه مرکز اطلاع‌رسانی جهانی و الهی. مجله پاسدار اسلام، دوره ۱۹، شماره ۲۲۳.
- ۱۷- میرشاه‌جعفری، سیدابراهیم و مقامی، حمید. (۱۳۸۴). رهیافتی به نظام تربیتی اسلام از نگاه صحیفه سجادیه. فصلنامه اندیشه دینی دانشگاه شیراز، ۱۵ (۱).
- ۱۸- مرزوقی، رحمت‌الله. (۱۳۸۴). مبانی و اصول تعلیم و تربیت. تهران: آوای نور.
- ۱۹- سلیمانی، مصطفی. (۱۳۹۰). درآمدی بر نظام تربیتی و انسان‌شناسی از منظر صحیفه سجادیه. فصلنامه راه تربیت، ۶ (۱۵) ۲۱-۴۳.